

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/27341>

Please be advised that this information was generated on 2019-02-16 and may be subject to change.

VAN PUTTEN IN USSEN

J.E. Bogaers

Tijdens de grote opgraving van het IPL werden op 6, 8 en 9 september 1980 door de archeologische werkgroep van de Heemkundekring Maasland in werkput 405 – in de nederzetting Westerveld, in de huidige wijk Lockaert – twee waterputten onderzocht (p. 62, afb. 7: d). In het opgravingsvlak (5.16 m + N.A.P.) was een min of meer ovale vlek te zien met twee aparte verkleuringen. Op een 75-80 cm dieper niveau kwamen de eerste sporen van houten constructies aan het licht, die daarna de resten van waterputten bleken te zijn, resp. een min of meer rechthoekige in het zuiden en een ronde in het noorden. Bij het onderzoek kon geen zekerheid worden verkregen aangaande de chronologische relatie van beide putten, die hart op hart slechts ca. 2.50 m van elkaar verwijderd waren. Op een diepte van ongeveer 4.40 m + N.A.P. lagen de twee putkuilen naast elkaar, gescheiden door een minimaal 30 cm brede baan van geel zand.

De zuidelijke waterput (vondstnr. 5610 zuid) had een dubbele, uit 3-5 cm dikke planken samengestelde beschoeiing. Deze moet oorspronkelijk wel rechthoekig of ongeveer vierkant zijn geweest, maar in de loop van de tijd is het geheel enigszins vervormd tot een parallelogram met scheve hoeken. De buitenste beschoeiing was $\pm 1.00 \times 1.10$ m groot. De planken waren op de hoeken door middel van inkepingen met elkaar verbonden; de wanden hebben uit minstens drie op elkaar geplaatste planken bestaan (het hoogste punt was gelegen op 4.36 m + N.A.P.). De binnenconstructie lag iets lager (bovenkant: 4.08 m + N.A.P.) en was ca. 0.90×0.90 m groot. Deze was samengesteld uit vier planken zonder verbinding, die op hun plaats werden gehouden door een viertal in de hoeken ingeslagen ronde, aangepunte paaltjes (lengte 40-49 cm; diam. 5-7 cm). Tegen de buitenkant van de twee beschoeiingen waren hier en daar ter versteviging van een en ander rechthoekige, gekloofde latjes in de grond geslagen ($\pm 16 \times 3.5 \times 5$ cm). Sommige planken van beide constructies zijn kennelijk secundair verwerkt; hierop wijzen vooral enige daarin aangetroffen vierkante spijkergaten, die in de put geen dienst meer hebben gedaan. De twee beschoeiingen stonden met hun onderkant (ca. 3.75 m + N.A.P.) op de bodem van de putkuil.

De noordelijke waterput (vondstnr. 5610 noord) had als beschoeiing een ton – oorspronkelijk een wijnfust¹ – zonder deksel en bodem. Op 4.21 m + N.A.P. was de diameter ongeveer 0.95 m. Wegens het opwellende grondwater was het niet mogelijk dit vat systematisch te onderzoeken. Daarom is het geleidelijk gedomonteerd door de – in totaal 18 – duigen successievelijk uit de grond te trekken. De grootste duig was nog bijna 1.40 m lang, 18.2 cm breed en 3.3 cm dik². Daarin bevonden zich het vul- of spongat, dat was afgesloten met een houten stop, en daarboven en daaronder een tweetal kleinere, eveneens ronde gaten, hoogst waarschijnlijk ontluhtingsgaten, die beide gedicht zijn geweest met een houten stopje, waarvan nog enige resten aanwezig bleken te zijn³. Aangezien deze

1. Vgl. Ulbert 1959: 15 v.

2. De breedte van de kleinste duig bedroeg slechts 7 cm; de overige duigen waren tussen de 14 en 18.2 cm breed.

3. Het spongat versmalt enigszins van buiten naar binnen; diameter: 6.4-6.2 cm. De stop is 2.4-1.9 cm dik en heeft een diameter van 6.2/6.05-5.8/5.5 cm. – De ontluhtingsgaten kunnen ook heel goed als luchtgat zijn gebruikt bij het aftappen van de wijn, zeer waarschijnlijk door middel van een koperen, aan de bodem bevestigde kraan; vgl. Garbsch 1975, speciaal 99 v. Het bovenste ontluhtingsgat bevindt zich 10 cm boven het spongat, loopt wat taps naar binnen en heeft een diameter van 1.6/1.3-1.25/1.2 cm; het benedenste ontluhtingsgat is 10.7 cm onder het spongat aangebracht en heeft een doorsnee van ca. 1.8 cm.

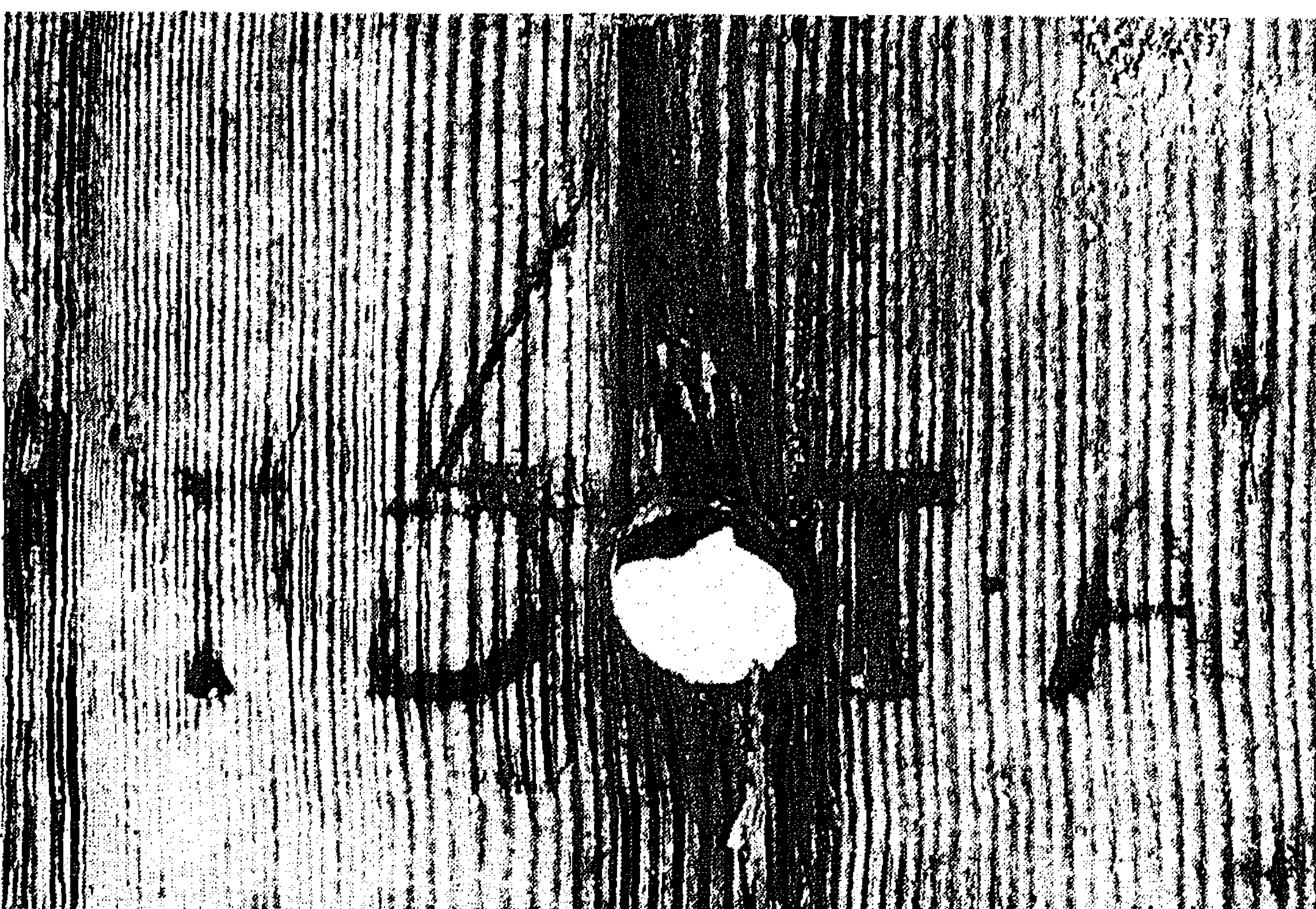
Afb. 1. Oss-Ussen 1980. Ingeslagen stempel op de binnenkant van een duig van zilverspar (*Abies alba*). Schaal 1:1.

Afb. 2. Oss-Ussen 1980. Spoor van ingeslagen stempel op de binnenkant van een duig van zilverspar (*Abies alba*); vgl. afb. 1. Schaal 1:1.

Afb. 3. Oss-Ussen 1980. Stempel, ingebrand over een ontluchtigsgat in een duig van sparrehout (*Picea sp.*). Schaal 1:1.

duig aan de onderkant nog gaaf was en het vulgat ongetwijfeld is aangebracht in het midden van de ton, kan uit de afstand van het centrum van dit gat tot de onderzijde van de duig bij benadering de totale hoogte van de ton berekend worden; deze moet ongeveer $2 \times 0.90 \text{ m} = 1.80 \text{ m}$ hebben bedragen. De buikwijdte was vermoedelijk ca. 1.05 m. Op grond hiervan mag men aannemen dat de ton een inhoud heeft gehad van $\pm 1300 \text{ l}$. Van de hoepels is alleen de bovenste in zijn geheel teruggevonden; met uitzondering van enige fragmenten waren de overige vergaan.

Uit de positie van de bovenrand van de ton (ca. 4.40 m + N.A.P.) en uit haar – gereconstrueerde – hoogte ($\pm 1.80 \text{ m}$) is af te leiden dat de onderkant van de ronde put zich heeft bevonden op ongeveer 2.60 m + N.A.P., dit is ca. 1.15 m beneden de onderzijde van de zuidelijke, rechthoekige put.

Aan de binnenzijde van twee, resp. 2.5-2.7 en 2.9-3.25 cm dikke duigen is met een metalen stempel⁴ een inscriptie ingeslagen: HOMVLLI·G (afb. 1) en HOM[ca: ?]G (afb. 2). De beide opschriften zijn ongetwijfeld identiek en hebben betrekking op de maker van de duigen, eventueel de kuiper⁵. De volledige inscriptie is 7.6-7.75 cm lang; de letters zijn 1.6-1.75 cm hoog en vertonen duidelijke schreven. Bij de H ontbreekt naar het schijnt ieder spoor van een dwarsstreep.

Over het bovenste van de twee ontluchtingsgaten is dwars op de lengterichting van de duig een metalen stempel⁶ ingebrand met minstens vier, waarschijnlijk vijf letters: T·D[.]T·A (afb. 3). De totale lengte van het opschrift is 7.85 cm; de letters zijn 1.55-1.65 cm hoog en voorzien van schreven.

Voor de datering van de putten zijn vooral enige scherven van terra sigillata belangrijk. Deze zijn gedetermineerd door drs. Marijke Brouwer, Leiden en dr. J.K. Haalebos, Nijmegen.

Uit grond boven de twee putten komt o.a. een bodemfragment van een Zuidgallisch t.s.-bord, dat dateert uit de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. In de ton zijn o.m. bodemscherven aangetroffen van een bord Dragendorff 18 en een kom Drag. 29 uit het midden van de 1ste eeuw; verder een randfragment van een kom Drag. 29, dat in ieder geval uit de jaren voor 70 en zeer waarschijnlijk uit de tijd van keizer Claudius (41-54 na Chr.) dateert. Alle t.s.-scherven uit de ton zijn Zuidgallisch en 1ste-eeuws. Ook alle andere in de ton gevonden scherven kunnen uit de 1ste eeuw na Chr. dateren.

Uit de zuidelijke waterput (de plankenconstructie) of uit de onmiddellijke omgeving daarvan zijn afkomstig een randfragment van een Zuidgallisch bord Drag. 18 uit de tweede helft van de 1ste eeuw, waarschijnlijk uit de periode van de Flavische keizers (69-96), en een randscherf van een eveneens Zuidgallisch kommetje Drag. 24/25 uit de tijd van Claudius-Nero (41-68). Geen enkele scherf is met zekerheid te dateren in de 2de eeuw of later.

Uit het bovenstaande mag men wel concluderen dat beide putten lijken te zijn aangelegd omstreeks het midden van de 1ste eeuw na Chr. en dat ze reeds voor het jaar 100 buiten gebruik zijn gekomen en dicht zijn geraakt. Op grond van de ligging van de putten ten opzichte van elkaar ziet het er verder naar uit dat de tonput is aangebracht ter vervanging van de andere, veel minder diepe put, die vermoedelijk niet voldoende water kon opleveren wegens de te lage stand van het grondwater.

Van het vat zijn enkele stukken hout gedetermineerd door drs. Laura Kooistra, die als biologe verbonden is aan de ROB te Amersfoort.

De twijgen van twee tonnebanden of hoepels blijken van wilgehout (*Salix sp.*) en eikehout (*Quercus sp.*) te zijn gemaakt.

De duigen waarop de inscripties HOMVLLI·G (afb. 1 en 2) voorkomen, zijn van *Abies alba* of zilverspar; van dezelfde houtsoort is de stop van het spongat. De dwarsdoorsnede of de kopse kant van het hout van deze stop, die door schimmel is

4. Vgl. Ulbert 1959: 28 (ijzeren hamer met reliëfletters); Renard 1961: 789 v. en pl. XLIII (dergelijke hamers van ijzer en een enkele maal van brons).

5. Vgl. Ulbert 1959: 29; Bogaers 1978: 8.

6. Vgl. Ulbert 1959: 28; Renard 1961: 797 v. en pl. XLII. Dergelijke brandstempels waren meestal van ijzer, maar soms van brons.

aangetast, bevindt zich aan de zijkant. Dit is niet verwonderlijk, aangezien het watertransport verticaal door een boom gaat; als de dwarsdoorsnede op de platte kant te zien zou zijn, dan was de stop minder bestand geweest tegen de vloeistof (de wijn) in de ton. De duig waarin de stop is gedrukt en waarop men het stempel T·D[.]T·A (afb. 3) kan lezen, is van *Picea sp.* of sparrehout⁷.

Homulli lijkt op het eerste gezicht de genitivus of tweede naamval te zijn van Homullus, een cognomen of bijnaam afgeleid van het Latijnse substantief *homo*. Het is een verkleinwoord (Mensje, Mannetje), dat als zodanig overeenkomt met de cognomina (H)omullio, (H)omullius, (H)omullinus en (H)omuncio⁸. Maar als Homulli een cognomen zou zijn, dan is het de vraag wat de letter G betekent die daarop volgt. Waarschijnlijk gaat het hier om de afkorting van een tweede naam, b.v. Gaius, als cognomen van de vader: G(aii filii), Gaius' zoon. In zijn meest volledige vorm bestond een Romeinse naam achtereenvolgens uit een *praenomen* of voornaam, een *nomen gentilicium* of familienaam en ten slotte een *cognomen* of bijnaam. Homulli G, als naam van één persoon zonder praenomen, zou de genitivus kunnen zijn van een familienaam, Homullius⁹, gevolgd door een afgekort cognomen in dezelfde naamval¹⁰. In dat geval zou de afkorting van het cognomen – in de Romeinse keizertijd het meest individuele deel van een persoonsnaam – tot één letter wel heel opvallend zijn.

De naam Homull(i)us komt betrekkelijk weinig voor. Uit onze provincie Germania Inferior kennen we tot nu toe slechts één voorbeeld, en wel op een grafsteen die in de buurt van Xanten is gevonden¹¹. Deze is opgericht voor een soldaat van de Legio V (Alaudae), die van 9 tot 69 na Chr. gelegerd was te Vetera-Xanten. De overledene heette C(aius) Calventius, zoon van Omul(l)us; hij was afkomstig uit Mediolanum-Milaan in de Romeinse provincie Gallia Cisalpina.

Als men de verspreiding van de naam Homull(i)us nagaat, dan blijkt dat deze – als cognomen – relatief het meeste voorkomt in Gallia Cisalpina (Noord-Italië) en in Gallia Narbonensis (het zuidoosten van Frankrijk, de Provence)¹².

Cognomina zijn in sommige landen van het Romeinse imperium ook gebruikt als praenomina, d.w.z. dat bijnamen daar vermeld werden vóór de familienaam en dat ze in de plaats kwamen van voornamen. Dit verschijnsel is vooral bekend uit Transpadana, het gedeelte van Gallia Cisalpina dat ten noorden van de Padus-Po was gelegen¹³.

Op grond van het bovenstaande lijkt het heel goed mogelijk dat de maker van de twee duigen – eventueel de kuiper – van de ton van Ussen Homull(i)us G. heeft geheten en dat het wijnfust vervaardigd is in Noord-Italië of in Zuidoost-Frankrijk. G. kan een afgekort cognomen zijn, dat dan wellicht niet zozeer betrekking heeft op Homull(i)us zelf als wel op diens vader (Gaius), maar het is ook mogelijk dat deze letter de afkorting is van een nomen gentilicium, b.v. Gavius of Geminius, in de genitivus; in het laatste geval zou Homulli de genitivus zijn van een als praenomen gebruikt cognomen.

Over het bovenste ontluuchtingsgat is, zoals gezegd, eveneens een stempel aangebracht: T·D[.]T·A (afb. 3). Het is weinig waarschijnlijk dat het hier gaat om tweemaal twee letters, die resp. links en rechts van het gat en de daarin behorende stop zouden zijn ingeslagen: T·D en T·A¹⁴. Een dergelijke inscriptie zou moeilijk te verklaren zijn. Het ligt veel meer voor de hand aan te nemen dat het stempel is aangebracht nadat de ton met wijn was gevuld en het spongat en de ontluuchtingsgaten met stoppen waren gedicht. In dat geval is het aannemelijk dat het stempel over het bovenste ontluuchtingsgat uit in totaal vijf letters heeft bestaan en dat de middelste letter – ongetwijfeld een klinker – midden op de stop is ingeslagen en thans verdwenen is. Met het oog op de grootte van de overige letters komt ter invulling van de ontbrekende klinker het meest een O in aanmerking. Indien dit juist is, dan heeft de volledige tekst van het stempel geluid: T·D[O]T·A,

7. *Picea* is in houtanatomisch opzicht niet gemakkelijk te onderscheiden van *Larix* (lariks, lork). De houtsoort van de onderhavige duig is bepaald met behulp van de door Casparie (1978: 438-441) toegepaste methode.
8. Schulze 1904: 461, n. 4; Kajanto 1965: 62 en 222; Mócsy e.a. 1982: 145.
9. Vgl. D 1501 = CIL VI 8754; CIL XII 3613 en p. 873; CIL XIII 3707; Schulze 1904: 407.
10. B.v. Galli of Grati.
11. CIL XIII 8644 en indices, p. 36; ER II, 324, nr. 666; Weisgerber 1969: 263.
12. CIL V, p. 1142; CIL XII, p. 893; Alföldy 1968: 169, nr. 14.
13. Cagnat 1914: 49.
14. Vgl. Bogaers 1978: 9 v.

d.i. T(it)i Dot(ii) A(. . .), van (T)itus Dot(ius) A(. . .), achtereenvolgens een praenomen, een nomen gentilicium¹⁵ en de eerste letter van een cognomen, b.v. A(diutor) of A(mandus). T. Dot. A is naar alle waarschijnlijkheid een handelsmerk. Dit moet wel betrekking hebben op de producent of leverancier van de wijn of op een wijnhandelaar, *negotiator vinarius*, die zijn naam, nadat het vat was gevuld, bij wijze van verzegeling over de stop in het ontluchtingsgat heeft laten inbranden¹⁶. In het recente verleden is herhaaldelijk vermoed dat stempels die over een spongat of ontluchtingsgat zijn aangebracht, wel eens in verband zouden kunnen staan met een tolbeambte of een douaneambtenaar¹⁷ (bij de import van waren in een ander tolgebied of eventueel in een andere Romeinse provincie moest 2½ % invoerrechten betaald worden). Deze opvatting is echter nog steeds louter hypothese en de juistheid daarvan zal wel nooit zijn aan te tonen; aan de desbetreffende stempels valt dienaangaande geen spoor van bewijs te ontlenuen¹⁸.

Uit de bovenvermelde determinatie van enige stukken hout valt af te leiden dat de duigen van minstens twee houtsoorten zijn vervaardigd, van zilverspar (*Abies alba*) en spar (*Picea sp.*). Als men mag aannemen dat het wijnvat dat in Ussen voor het maken van een put is gebruikt, in zijn geheel gefabriceerd is in een streek waar *Abies alba* en *Picea* beschikbaar waren voor het maken van duigen en dat het hier geen ton betreft die oorspronkelijk uit één soort duigen was samengesteld maar als gevolg van een reparatie een of meer duigen van een afwijkende houtsoort heeft gekregen¹⁹, dan is het duidelijk dat we de vraag naar de herkomst van de ton moeten oplossen door te zoeken naar een streek waar zowel *Abies alba* als *Picea* groeien. De kaarten waarop het verspreidingsgebied van deze houtsoorten is aangegeven²⁰, laten naar het schijnt slechts één conclusie toe: het Romeinse wijnfust van Oss-Ussen is uit twee soorten duigen vervaardigd in de Alpen. Hierbij mag men in het bijzonder denken aan het noorden van Italië en het zuidoosten van Frankrijk, het gebied van de Romeinse provincies Gallia Cisalpina en Narbonensis, waarin Homull(i)us G., de maker van enige duigen of de kuiper van de ton, op grond van zijn naam zeer waarschijnlijk thuis heeft gehoord²¹.

15. Vgl. D 5081 = CIL III suppl., 6837; CIL X 5673; Holder 1896-1907, I: 1311.
16. Ulbert 1959: 8 en 29; Bloemers 1978, II: 211 en 215; Bogaers 1978: 8 vv.; Datema 1984: 57 vv.
17. Ulbert 1959: 29; Bloemers 1978, II: 212 en 215; Datema 1984: 58.
18. Vgl. Bogaers 1978: 10.
19. Vgl. Casparie 1978: 445 v. – Romeinse wijntonnen die gemaakt zijn van twee soorten duigen, waren tot nu toe alleen bekend uit Harelbeke en Aardenburg (Viérin/Léva 1961; Frison 1961; Frison 1962-3), en uit Rijswijk Z.-H. (Bloemers 1978, II: 208-215; Casparie 1978). Voor de op een artikel van Maria Hopf (1967) steunende bewering van Casparie (1978, 445) 'dass weitaus die meisten römischerzeitlichen Fässer (. . .) ausschliesslich aus *Abies*-Dauben gemacht sind', is in het geciteerde artikel geen bewijs te vinden; de door Hopf geboden gegevens zijn verre van volledig. Onjuist is ook de mening van Datema (1984: 58), dat 'houtdeterminatie van duigen (heeft) uitgewezen, dat dergelijke vaten nogal eens werden gerepareerd, waarbij uit twee kapotte exemplaren een nieuw werd gemaakt. Door dit samenvoegen kunnen verschillende tekens bijeen komen te staan of verdwijnen.'
20. Viérin-Léva 1961: 781 v. en pl. XL (zie ook Frison 1961: 804 v. en Frison 1962-3); Casparie 1978: 441-445 met Abb. 216 en 217.
21. Voor de onontbeerlijke hulp die hem bij het totstandkomen van deze bijdrage is geboden, wil de schrijver hierbij gaarne dank betuigen aan de heren G.H.J. van Alphen en G.J. Smits te Oss, drs. Laura Kooistra, Amersfoort, en drs. W.A.B. van der Sanden, Assen.